

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ГОНЧАРЕНКО ОЛЕНА МИКОЛАЇВНА

ДОСЛІДЖЕННЯ
НАРОДНОЇ ПРОЗИ НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ
ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Спеціальність 10.01.07. - фольклористика

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

КИЇВ - 1997

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі фольклористики
Київського університету ім. Тараса Шевченка

Науковий керівник: кандидат філологічних наук,
доцент Дунаєвська Л.Ф.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук,
професор Пазяк М.М.
кандидат філологічних наук
Усатенко Г.О.

Провідна організація: Рівненський державний
педагогічний інститут

Захист дисертації відбудеться 26 травня 1997 р.
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.01.28. із захисту
дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних
наук при Київському університеті ім. Тараса Шевченка
/ 252017, Київ - 17, бульвар Шевченка, 14, конференц-зал/.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
Київського університету ім. Тараса Шевченка / вул. Володимир-
ська, 58/.

Автореферат розіслано 25 квітня 1997 р.

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради доктор
філологічних наук, професор Л.В. Грицик

Звернення до проблеми історичного аспекту дослідження народної прози Нижньої Наддніпрянини не випадкове. Досі ми не маємо комплексного дослідження жанрів народної прози поліетнічного регіону, географічне розташування якого, поруч з історичною специфікою заселення краю, в якому на сьогодні домінує робітничий клас, зумовлює своєрідність побутування українського фольклору серед слов'янських етнокультур.

Культурний рівень етносів Нижньої Наддніпрянини завжди привертав увагу багатьох дослідників: М.Максимовича, І.Срезневського, М.Гоголя, М.Костомарова, П.Куліша, М.Драгоманова, О.Афанасьєва - Чужбинського та інш., метою яких було вивчення історії Запорізької Січі та своєрідної соціально-політичної організації українського народу - козацтва. Це дозволило на емпіричному матеріалі визначити регіональні фольклорні особливості, відмітити жанрову різноманітність функціонування народної прози в сучасну добу. Так, проблема козацтва має постати в новому ракурсі. Історичні постаті Г.Сагайдака, І.Мазепи, Б.Хмельницького, оспівані в народних піснях, легендах і переказах, слугують матеріалом до вивчення етнографії, філософії українського народу, формування його характеру, норм моралі.

Актуальність теми зумовлена також тим, що, згідно з останніми дослідженнями фольклорної прози Нижньої Наддніпрянини, виявлено стабільну структуру прозових жанрів. Домінують міфологічні, історичні легенди і перекази, чарівно-фантастичні та соціально-побутові казки, спогади майстрів - оповідачів, які відтворюють історичне минуле краю. В нових умовах соціальної дійсності набуває значущості жанр анекдоту на соціально - політичну та родинну тематику.

Національна своєрідність фольклорних творів обумовлена не лише реаліями ландшафтів Нижньої Наддніпрянини, але й тим, що немає культури без коріння, без генетичної лінії і без обличчя, звичайно, національного. Як зазначав Є.Маланюк : "Наша культура не завжди була лише "національною", її напрямні, її глибший і ширший зміст були часто диктовані і давані саме географічним положенням нашої батьківщини". Саме степ, що становить природньо-географічну підставу регіону, обумовив виникнення степових мотивів, образів, які вказують на своєрідність народної прози.

У дисертації вперше з'ясовуються окремі досі науці невідомі факти: експедиційний спосіб збирання і дослідження життя етносів Нижнього Наддніпров'я, здійснений під керівництвом О.Афанасьєва - Чужбинського; регіональні фольклорні записи Г.Залюбовського, якими послуговувалися М.Номис, П.Чубинський, М.Драгоманов; діяльність на початку ХХ ст. Катеринославського осередку фольклористів на чолі з Д.Яворницьким.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ полягає у систематизації народної прози Нижньої Наддніпряниці, виявленні самотутніх ідейно-тематичних, художніх особливостей, що обумовлені етнічним складом населення регіону, а також в осмисленні контексту вітчизняного народознавства з початку ХІХ ст. і до кінця ХХ ст.

Досягнення мети забезпечується докладним науковим висвітленням низки окремих завдань:

- осмислення ролі Катеринославського осередку фольклористів з вивчення й дослідження козацького краю;
- систематизацією зібраного прозового матеріалу Нижньої Наддніпряниці в період становлення української фольклористики;
- цілісним жанрово-тематичним дослідженням своєрідності народної прози регіону;
- комплексним висвітленням археологічних, історичних, фольклорних відомостей про Нижнє Наддніпров'я та етнічний склад його населення.

ДЖЕРЕЛЬНОЮ БАЗОЮ дослідження стали опубліковані і архівні матеріали народної прози, їх журнальні та газетні варіанти, здійснені українськими фольклористами на території Нижньої Наддніпряниці впродовж ХІХ - ХХ ст., рукописні прозові матеріали з ЦНБ ім. В.І.Вернадського, Інституту літератури ім.Т.Шевченка НАН України, рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, Наукової бібліотеки Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка, Дніпропетровської обласної наукової бібліотеки, Наукової бібліотеки Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького, музею "Літературне Криворіжжя" Криворізького педінституту.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОЮ ОСНОВОЮ дослідження є історико-культурний принцип із застосуванням елементів системного, описового, порівняльно-історичного, історико-географічного методів, які дають можливість глибше пізнати суть досліджуваної теми, а саме: простежити місцеві трансформації мотивів, образів; виявити фольклористичні регіональні традиції; визначити особливості фольклорного процесу Нижньої Наддніпряниці. Теоретичною основою даних методів стали фольклористичні праці, зокрема жанрової класифікації народної прози С.М.Азбелева, О.Ю.Бріциної, В.С.Гусєва, В.Ф.Давидюка, Л.Ф.Дунаєвської, С.В.Мишанича, В.Я.Проппа, К.В.Чистова та інших вчених.

НАУКОВА НОВИЗНА роботи полягає у дослідженні жанрово-тематичної, образної системи народної прози Нижньої Наддніпряниці, в якій найвиразніше простежуються естетичні, психологічні уподобання етносів регіону. У дисертації виявлено художню своєрідність та жанровий склад фольклорної прози на тлі загальноукраїнському та європейському матеріалі. Це дозволило систематизувати прозовий матеріал, виявити своєрідність репертуару і фольклорних традицій вивченого регіону, пояснити ці особливості на основі конкретного історичного аналізу, а також встановити місце народної прози краю в загальнофольклорному процесі.

ТЕОРЕТИЧНА ТА ПРАКТИЧНА ЗНАЧУЩІСТЬ роботи в тому, що результати дослідження можуть бути використані під час вивчення народної творчості Нижньої Наддніпряниці, підготовки нормативних та системних регіональних фольклорних збірників, у процесі написання фольклорно-краєзнавчих досліджень, лекційних курсів, проведення спецкурсів і спецсеминарів з фольклору, а також у музейній практиці та краєзнавчій роботі.

АПРОБАЦІЯ ОСНОВНИХ ПОЛОЖЕНЬ ТА ВИСНОВКІВ дослідження знайшла своє виявлення під час обговорення на Всеукраїнських науково-практичних конференціях "Проблеми української фольклористики" /Народознавчі аспекти фольклорно-літературного краєзнавства - Львів, 1993 /, "Міжнародні відносини на Півдні України: історія та сучасність"/3" ясування особливостей культурного розвитку Придніпров'я в курсі літературного краєзнавства - Запоріжжя, 1993/, "Национальное своеобразие славянских культур и литератур" /

Культура Придніпровського регіону і особливості її вивчення - Ізмаїл, 1994/ та Міжнародної наукової конференції "Відродження української державності: проблеми історії та культури" /До проблеми соціокультурного розвитку населення Нижньої Наддніпрянищини -Одеса, 1996/; у п"яти публікаціях.

НА ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЇ ВІНОСЯТЬСЯ ТАКІ ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ:

- легенди, перекази, народні оповіді, казки, анекдоти Нижньої Наддніпрянищини відзначаються своєрідним характером відображення дійсності, широтою тематики та проблематики, різноманіттям образної системи, національним колоритом мотивів та багатством поетичної системи;

- вагому роль у вивченні й дослідженні запорізької старовини відіграв Катеринославський осередок фольклористів на чолі з академіком Д.Яворницьким, котрий посів значне місце в історії української фольклористики;

- у народній прозі регіону відповідно до історичних обставин домінують героїчні козацькі легенди і перекази, хоч зустрічаються й інші різновиди жанру легенди - міфологічна, "фантастичні оповіді" про скарби та скарбощукачів;

- художня трансформація традиційних мотивів у часі та регіональному просторі залежить від індивідуального стилю оповідачів, їхнього мистецтва інтерпретувати сюжет, володіння ними традиціями певного прозового жанру;

- регіональною ознакою народної прози Нижньої Наддніпрянищини є введення народними оповідачами в художню структуру творів різних жанрів - казок, легенд, переказів - найголовніші ознаки історичної минувшини - козацьких образів, атрибутів побуту;

- відносно новим явищем у сучасній фольклорній прозі є так звані "родинні спогади", пов'язані з певними історичними подіями;

- останнім часом спостерігається певне пошквалювання в дослідженні регіонального матеріалу легенд місцевими науковцями, учителями в контексті краєзнавства. У зв'язку з цим посилюється інтерес і до топонімічних легенд, які є продуктивним матеріалом для етнопедагогіки.

СТРУКТУРА І ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури

та додатків.

ЗМІСТ РОБОТИ

У ВСТУПІ обґрунтовується актуальність і новизна дисертаційної роботи, методологія та методика аналізу, висвітлюється мета і завдання, формулюються основні твердження, що виносяться на захист, аргументується теоретична та практична цінність отриманих результатів.

У ПЕРШОМУ РОЗДІЛІ - "До історії збирання та публікації народної прози Нижньої Наддніпрянищини в період становлення української фольклористики" - з'ясовується співвідношення правди життя і художньої правди, деформації життєвого матеріалу на основі аналізу археологічних, історичних, фольклорних відомостей про Нижнє Наддніпров'я та етнопсихологічний стан населення краю.

У процесі аналітичного розгляду фольклористичних досліджень народної прози Нижньої Наддніпрянищини встановлено, що у різні часи вивченням фольклору та етнографії краю займалися М.Максимович, І.Срезневський, М.Гоголь, М.Костомаров, П.Куліш, М.Драгоманов, О.Афанасьєв-Чужбинський, О.Стороженко, Г.Залюбовський, М.Сумцов та інші. Дослідників найбільше цікавило історичне минуле Нижньої Наддніпрянищини як джерело до вивчення історії Запорізької Січі та своєрідної соціально-політичної організації українського народу - козацтва. Особлива роль належить народній прозі, що впродовж тисячоліть акумулювала досвід народу у своєрідних естетичних, етико-виховних, дидактичних принципах і нормах моралі. Тому виникла необхідність з'ясувати процес збирання прозового матеріалу на території Нижньої Наддніпрянищини, а також виокремити постаті носіїв фольклору, визначити їх роль у вивченні регіональної народної творчості.

Уперше експедиційний спосіб збирання і дослідження народного матеріалу про життя етносів Нижньої Наддніпрянищини, зокрема народної прози, було здійснено у 1856 р. О.Афанасьєвим-Чужбинським разом з російськими письменниками М.Михайловим, О.Писемським. У результаті експедиційної подорожі з'явилася двотомна праця О.Афанасьєва-Чужбинського "Поездка в Южную Россию"/ч.1.-"Очерки Днепра", ч.2.-"Очерки Днестра" - С.-Петербург, 1861/. Його "Очерки Днепра" виходять за межі етнографічних студій своїми розмірковуваннями про долю

української культури у регіоні : мови, фольклору, музики, театру. Надзвичайно цінні думки вченого щодо характеру казок, легенд, які зібрав під час подорожі. Прихильники старовини багато приділяли уваги оповідачеві легенд і переказів запорізькому старожилу М.Л.Коржу, який цікавився історією життя, побуту, культури запорожців, а тому й оповіді - спогади його мають такі подробиці й риси, яких не знайдемо у жодних архівних матеріалах про минуле Нижньої Наддніпрянщини. А.Скальковський першим зробив популярним ім'я Коржа. У 1838 р. надрукував у "Журнале министерства народного просвещения" автобіографію і оповіді - спогади старожила, що пізніше використав на сторінках своєї "Історії Нової Січі" у всіх трьох виданнях. Своєрідна тематика оповідей М.Л.Коржа, на думку вченого, не підлягає жодному сумніву. Ряд вчених / П. Куліш, О.Стороженко, Д.Яворницький, Д.Багалій та інш./ використали дані матеріали у своїх працях. Прикладом може бути "Устное повествование бывшего запорожца Коржа", видане окремою книжкою в Одесі, в 1842 році Гаврилом Розановим та Яковим Вечерковим. Матеріал згрупований надзвичайно ретельно. Центральне місце займають оповіді - спогади історичного характеру: перекази про заснування міста Катеринослава, про правові і судові закони запорожців, їх їжу, звичаї; про походження назв сіл, пояснення вуличних прізвищ козаків, про мандри Катерини II по Дніпру та легенди про падіння Запорізької Січі.

Для вивчення народної прози Нижньої Наддніпрянщини неабияку роль відіграють фольклорні матеріали, зібрані українським письменником Олексою Стороженком / 1805 - 1874 /, який вивчав історію життя, звичаї та побут козаків. Шляхом опитування старожилів краю, що послужили розвитку методики записування польових матеріалів О.Стороженком, в подальшому були враховані у фольклористичних дослідженнях Я.Новицьким та Д.Яворницьким.

Народну прозу Нижньої Наддніпрянщини досліджували Б.Д.Грінченко, Г.А.Залюбовський, М.Ф.Комаров. Вона була використана українськими етнографами : С.А.Чернявською "Обряды и песни села Белозерки Херсонской обл." /Харків, 1893/, В.І.Ястребовим "Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александровском уездах Херсонской области" /Одеса, 1894/, В.А.Бабенко "Этнографический

очерк народного быта Екатеринославского края" / Катеринослав, 1905/, І.В.Бессараб "Материалы для этнографии Херсонской губернии" /Петроград, 1916/.

Особливу роль у вивченні і дослідженні народної прози Нижньої Наддніпрянщини відіграв Катеринославський осередок фольклористів, що був організований у кінці XIX ст. і набув свого значення на початку XX ст. Діяльності цього осередка в роботі присвячено окремий параграф. До складу наукового центру входили фольклористи та етнографи, які безпосередньо досліджували історико-культурні надбання етносів Нижньої Наддніпрянщини. Так, з 1871 р. І.І.Манжура подорожує по Нижній Наддніпрянщині, вивчає культуру і побут цього краю. Ним було зібрано велику кількість казок, легенд, народних оповідань, небилиць поряд з народнописаними зразками фольклору.

Значущість фольклорних записів полягає у різноманітності жанрово-тематичного матеріалу, а також у їх новизні. Це був найплідніший період в діяльності збирача фольклору. Наслідки його роботи раннього періоду опублікував М.Драгоманов у збірнику "Малорусские народные предания и рассказы" / Київ, 1876/, куди ввійшли фантастичні, героїчні, побутові легенди історичного змісту та анекдоти, ряд соціально-побутових казок.

О.Потебня всіляко заохочував роботу І.Манжури як збирача і доклав всіх зусиль, щоб опублікувати його праці. У 1890 році вийшли окремим друком збірник "Сказки, пословицы и т.п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И.И.Манжурой". Матеріали збірника склали понад 200 народних казок та легенд. Серед них особливо значні народні легенди про богатирів. Це був єдиний збірник у записках І.Манжури, виданий за його життя. Подальшим продовженням згаданого видання були "Малорусские сказки, предания, пословицы и поверья, записанные И.И.Манжурою в Екатеринославской губернии", що надруковані окремим розділом у 6 томі "Сборника Харьковского историко-филологического общества за 1894", сюди ввійшло 42 прозових твори / казки, легенди, анекдоти/, то була одна з послідовних праць І. Манжури. Як зазначав Ф.Колесса, всі матеріали, зібрані І. Манжурою, мають чималу вартість для науки, тим більше написані вони "надзвичайно совісно зі збереженням усіх деталей і подробиць, характерних для даної місцевості".

Поряд з І.Манжурою основу наукового опрацювання текстового матеріалу Нижньої Наддніпрянщини створював Я.П. Новицький /1847 -1925/. Він з самого початку фольклористичної діяльності виступав за наукові принципи збирання та публікації народної прози. Так, у 1887 р. ним була опублікована перша у регіоні програма збирання фольклорно-етнографічного матеріалу.

Працюючи в 60 -70 роках ХІХ ст. вчителем в народній школі в Катеринославі, він був стурбований тим, що “вимирають старі люди, несуть в могилу і стару пам'ять”. І щоб якось зупинити цей процес, Я.Новицький починає записувати з народних уст оповідання, легенди, перекази, анекдоти, які згодом увійдуть до збірок народної прози Нижньої Наддніпрянщини: “Малорусские народные предания, поверья и рассказы” / Олександрівськ, 1907/, “Малорусская и запорожская старина в памятниках устного народного творчества” / Там же, 1907/, “Запорожские и гайдамацкие клады” / Там же, 1908/, “История города Александровска” / Катеринослав, 1908/, “Народная память об урочищах и исторических лицах Запорожья” / Олександрівськ, 1909/, “ Народная память о Запорожье” / Там же, 1911/, “Духовный мир в представлении малорусского народа” / Катеринослав, 1912/. Я.Новицький з точністю записував народні твори, подавав повну паспортизацію з коментарями та примітками до переказів, легенд, народної топоніміки. Вчений намагався не лише зібрати якнайбільше фольклорної документалістики про Нижнє Наддніпров'я, але й подати наукові розробки прозових жанрів народної творчості. Я.Новицький відіграв виняткову роль в становленні і розвитку української фольклористики на території Нижньої Наддніпрянщини, залишаючись для сучасників, як визначає М.Сумцов, “ значним робітником на полі малоруської етнографії, заслужився головно при збиранні сирого матеріалу етнографії з наддніпрянських сіл Катеринославської губернії, найбільшого з повіту Олександрівського.” Важливо й те, що протягом усього життя вчений жив на досліджуваній території, був носієм фольклорної традиції краю.

Подвижником української народної культури у Нижній Наддніпрянщині, організатором та керівником Катеринославського осередку фольклористів став археолог, етнограф, фольклорист, краєзнавець Д.І.Яворницький /1855 - 1940/. Він відіграв неабияку роль у збиранні і дослідженні народної прози Нижньої

Наддніпрянщини. Свідченням цього є уже відомі сьогодні широкому загалу праці: “Сборник материалов для истории запорожских казаков” /СПБ, 1888/, “Запорожье в остатках старины и преданиях народа” /СПБ, 1888/, “История запорожских казаков” /СПБ, 1892/, “Вольности запорожских казаков” /Владимир, 1890 - 1898/, “ По следам запорожцев” /С.-Петербург, 1898/, “Источники для истории запорожских казаков” /Владимир, 1903/, “До історії степової України” /Дніпропетровськ, 1929/. Весь свій талант Д.Яворницький використав для розв'язання нагальних проблем історії запорізького козацтва. Методика дослідження народної прози в нього є своєрідною - відмінною від методики більшості вчених, котрі писали свої праці в кабінетній тиші.

Д.Яворницьки не був кабінетним вченим, і історію краю, зокрема, історію Січі вивчав на місці, надзвичайно ретельно обстежуючи всі місця “вольностей війська запорозького”, а саме: ріки, урочища, острови, печери, занотовуючи величезну кількість народних легенд, переказів, оповідань, казок, анекдотів. Ним проводилася величезна робота із шанувальниками народної культури Нижньої Наддніпрянщини з вивчення і дослідження козацької старовини.

У похилому віці Д.Яворницький опублікував нові записи фольклору, залучаючи записувачів та носіїв народнопоетичної творчості до копіткої збирацької роботи. Так, неопублікованою залишилася збірка записів оповідного жанру “Український простолюд в його творчості”, яка обіймає фольклорний матеріал, записаний Д.Яворницьким з 1870 р. по 1939 р. Сюди ввійшли апокрифічні легенди про створення Всесвіту, могил, балок, походження людини; цикл родинно-побутових казок, переказів про запорожців.

Д.І.Яворницький був одним із перших представників експедиційного методу збирання і дослідження народної прози Нижньої Наддніпрянщини. Вчений намагався відвідувати місця, в яких відбувалися оспівані народом історичні події. Записи народних переказів, легенд, оповідань, казок, як правило, подавав мовою оригіналу із збереженням характерних місцевих особливостей.

ДРУГИЙ РОЗДІЛ - “Аналіз і систематизація народної прози Нижньої Наддніпрянщини” - характеризується дослідженням художньої і документальної фольклористики, яка ввібрала в себе тисячолітню історію етносів Нижньої Наддніпрянщини, правдиво

відобразила національні риси суспільного життя, світогляду, побуту, що проявилися в особливостях його художньо-образного мислення, в поетичній мові.

Спираючись на жанрово-тематичному принципі аналізу фольклорного матеріалу, автор показує як український народ відобразив в народній прозі регіону важливі історичні події, явища, суспільне життя, виявляє своє ставлення до них. Дисертант розглядає народну прозу Нижньої Наддніпрянщини, як :

- детальний літопис подій;
- джерело до вивчення побуту, культури краю;
- пам'ятки народного світогляду.

-У роботі вказується, що народна проза Нижньої Наддніпрянщини охоплює казкову і неказкову прозу. Кожен з цих масивів має свою форму виконання, побутове призначення, систему жанрів. Дібраний конкретний матеріал дав змогу подати класифікацію фольклорної прози, прийнятної українською фольклористикою.

У зв'язку з тим, що легенди та перекази, казки й оповіді, анекдоти записувалися, публікувалися, здебільшого, разом з іншими жанрами народної творчості, автор подає кількісний склад окремо взятого жанру народної прози Нижньої Наддніпрянщини, з урахуванням першоджерел.

Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини впродовж тисячоліть були засобом узагальнення і передачі наступним поколінням життєвих, історичних, географічних знань. В них наочно відображується історія регіону, світогляд народу, що довгий час проживав на цій території, а також простежується художнє мислення, що нерозривно пов'язане з природою усної народної прози.

За ідейно-тематичним складом легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини представлені антропоморфічними, соціально-героїчними та соціально-побутовими видами.

Антропоморфічні легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини своїм корінням сягають у глибоку давнину, коли виявилися у людини дві творчі сили: пізнання й уява, які знайшли відображення у міфологічних, зооморфних, апокрифічних образах та мотивах. Це твори про відгомін первісних уявлень Всесвіту людиною, про її світобачення, родинні стосунки, звичаї і традиції; поетизування материнства, моральної чистоти і краси; пізнання світу добра і зла.

У роботі виокремлено з антропоморфічних легенд та переказів групу мотивів: топонімічні / походження назви сіл, міст, річок, урочищ, балок, озер Нижньої Наддніпрянщини/; етіологічні / виникнення гадюки, жаби та інш./; історико-культурні / виникнення тютюну, горілки, пісень/, що не мають варіантів у інших регіонах.

Найбільшу групу становлять соціально-героїчні, що відображають історичне минуле Нижньої Наддніпрянщини і ушляблюють подвиги кращих синів козацької землі. Особлива роль тут належить запорожцям-воїнам, які обороняли рідний край від татаро-монгольської неволі, Кримського ханства і Речі Посполитої. Це твори на теми: доля запорожців, їх походження, звичаї, побут, одяг, зброя, їжа; відображення героя, лицаря - оборонця і визволителя рідної землі; морально-здорових взаємостосунків між козаками; гіперболічно- легендарний героїзм козацьких ватажків: І.Сірка, С.Чалого, Г.Сагайдака, С.Палія, Б.Хмельницького, І.Мазепи; характерництво, хоробрість, кмітливість козаків та їх боротьбу з турками, татарами, поляками; зруйнування Запорізької Січі та подальше життя козаків.

У порівнянні з соціально-побутовими легендами перекази представлені ширше і відзначаються більшою документальністю змісту. Вони містять у собі достовірні дані про події, тому змальована в них дійсність підпорядкована історичній конкретності. Це перекази про родинне життя козаків, про існування чумацтва в регіоні, про зображення жителів степового краю.

Народні оповідання Нижньої Наддніпрянщини, що сягають своїм початком доісторичної, первісної доби, й донині мають ознаки міфологічного походження. Як зазначав Г.Булашев: "Чим більше переймався народ своїми віруваннями, тим щедріше нагромаджувалися вони в його творчій фантазії, перетворюючись на живі образи, на фантастичні оповіді про велетнів, песиголовців, морських людей - напівриб, лісовиків, надприродної сили запорожців, про зачаровані скарби". Саме міфічний епос заклав перші підвалини моральних переконань народу про ідеали добра і зла, краси, прекрасного і огидного, щоб через мрію, фантазію наблизитися до божества, узріти його безпосередньо.

На характеристиці циклу фантастичних оповідей про зачаровані скарби у Нижній Наддніпрянщині, дисертант зупиняється окремо. Скарби у вигляді металевих речей і грошей переховували козаки, гайдамаки, старці одноосібно "сам на сам"

або ватагами - товариством у могилах, у річках, у криницях, поблизу сіл, у дуплах вікових дубів, в ущелинах скал та інших місцях. Основними зовнішніми ознаками захованого скарбу були: спалахуючі вогники, палаюча свічка, цап з різками або пень у вигляді вогняного вершника, червоного вогню, червоного півня, білого коня.

Фантастичні оповіді через узагальнення та ставлення оповідача до того, про що йдеться, належать до спогадів безпосереднього очевидця подій. Часова віддаленість між подією та оповіддю про неї обумовлює послідовність розгортання сюжету. Слід визнати, що з віддаленістю у просторі й часі від першоджерела - конкретної локальної події - значнішою ставала питома вага домислу, фантастики. Сюжет обростає легендарними мотивами, аж поки остаточно не трансформувався у переказ, легенду.

Форма спілкування /діалог - імпровізація/ дала можливість О.Стороженку, Я.Новицькому, Д.Яворницькому записати від бувалих людей велику кількість оповідань - спогадів, родинних спогадів про козацтво, Запорізьку Січ. Я.Литвинові, С.Прусу, Ф.Проворі, І.Розсолоді належать високохудожні перекази, легенди, фантастичні оповіді про доісторичні часи та часи козаччини, які відрізняються від сюжетів оповідей у інших регіонах. Ці спогади мають яскраво виражений колективний характер, суспільне значення. Вони, переважно, образного змісту. В них спостерігається свідоме відтворення минулого, спогад, до яких людина звертається впродовж усього життя. Ці оповіді характеризуються різноманітністю сюжетів, образів, мотивів. Розкривають перед нами внутрішнє життя свого часу. В них надзвичайно яскраво, в залежності від творчої індивідуальності оповідача, подається історія свого роду, села, краю.

Окремий різновид усних оповідань Нижньої Наддніпряни становлять родинні спогади з автобіографічною основою, повідомлення про бачене, почуте і пережите. Вони виявляються у певних мовленнєвих ситуаціях: діалогах - імпровізаціях, у товариських бесідах. Ці оповіді ведуться від першої особи - учасника чи очевидця події, про яку йде мова. Певна часова відстань оповідей - спогадів, що лягли в їх основу, сприяла процесу поетизації та ідеалізації минулого, утворенню яскраво вираженої ліричної тональності. За характером оповіді - спогади є

приємними, бажаними, довільними, епізодичними, колективними, що виконують інформативну, дидактичну та естетичну функції.

Казки Нижньої Наддніпряни, інших регіонів є тим неocenним духовним багатством, у якому з найбільшою силою виявилися споконвічні мрії і надії народів. Своєрідний характер відображення дійсності у казці, широта її тематики та проблематики роблять її художнім документом краю.

Казки Нижньої Наддніпряни належать до найдавніших витворів людського духу, їх репертуар представлений героїко - фантастичними /чарівними/ казками, соціально - побутовими та казками про тварин. Сюжетно - тематичний обрій чарівної казки включає оповіді про народження богатиря, його дивовижні якості, змєборство, взаємостосунки між членами родини, ставлення героїв до праці. Розвиток дії чарівної казки відбувається від зав'язки до кульмінації і розв'язки - справедливого вирішення конфлікту. При цьому, важливе значення має початок дії, що є поштовхом подальшому розвитку подій.

Побутові казки Нижньої Наддніпряни - це найбільша група серед чарівних казок та казок про тварин. За допомогою гумору та сатири в них реалістично відтворено життєво важливі проблеми етносів краю, а саме: стосунки між членами сім'ї, роду; стосунки між бідняками, наймитами та їх гнобителями. При цьому має значення багатоплановість змісту казки, наявність в ній традиційних елементів, пов'язаних з відображенням явищ давнини і сьогодення.

У межах основних тематичних груп побутової казки Нижньої Наддніпряни визначено найхарактерніші для української традиції сюжети про уявлення людей, про залежність їх життя від Долі, Злиднів, Щастя, Надприродних сил. Поширеними є казки гумористичного та сатиричного характеру про дурнів, подружнє життя, життя панів, злодіїв, наймитів і хазяїв. Як правило, у цих казках діють персонажі двох типів: блазень і дурень. Саме через вчинки героїв реалізується конфлікт і подається основний зміст казки. У конфлікті перевага надається знедоленому, слабкому, молодшому представнику у сім'ї, пригнобленому герою. Тобто, побутова казка відтворює прагнення народу від уявного до реального.

Композиційна структура казок про тварин проста, і охоплює декілька побутових епізодів. Обов'язково при цьому є

конфлікт - результат зіткнення двох протилежних за вдачею персонажів: доброго та лихого, хитрого та довірливого. Важливу роль при цьому виконує підтекст, а форма казки алегорична чи повчально - розважальна, як зазначала Н.Ведерникова, є лише "засобом критичної оцінки існуючих явищ". Так, у казці "Вовча колядка", записана І.Манжурою на Катеринославщині, розповідається, як вовк з лисицею колядували: "Солом'яний хлів, солом'яна й хата: живуть дід та баба і курочка ряба, і півничок - співачок, і семеро овечок, і бичок-третячок!"

Для поетичної системи казок про тварин характерні художні засоби: ретардація, градація, часова символіка.

Чільне місце серед казок про тварин посідають кумулятивні казки. Вони повністю побудовані на діалогах, введенням у сюжет нових персонажів: "Як був собі Цар Картавусь та надів він картуз, на картуз гарбуз, на гарбуз диню, а на диню огурець, та всієї казці кінець".

Докучливі казки включають в себе пісні - сигнали, діалоги, що зумовлюють певну ритміку, а ритміка в свою чергу зумовлює гротеск, який доведений до абсурда. Вони представляють собою оповіді мисливців, звіроловів, рибалок, що мешкали на території Нижньої Наддніпряниці. Поряд з реальними рисами, ці оповідання несли на собі відбиття зв'язку з давніми формами свідомості людини; впевненість у виникненні того чи іншого людського роду від тварини чи рослини та віру у можливість магічного діяння на різні явища навколишнього світу. Вони відзначаються пластичністю і рухливістю образів, подібністю певних сцен, а також своєрідним місцевим характером, що представлений групою мотивів: мотив анімістичних та тотемістичних уявлень та вірувань; мотив злого хитрого вовка; мотив викриття людських вад.

Казки про тварин нескладні за будовою, невеликі за обсягом. Вдале поєднання своєрідності стилю зі специфічними прийомами їх виконання вирізняє серед інших казок.

Вони переходять із покоління в покоління, мало при цьому змінюючись, оскільки виступають символами загально-людських моральних цінностей.

Таким чином, персонажами чарівних казок, казок про тварин та побутових казок є дійові особи, які складають трикатегорійну систему / злотворці, добротворці, знедолені/. За цією

системою у роботі розглядаються образи казок регіону та їх художньо-поетичні особливості.

Казковий жанр Нижньої Наддніпряниці відзначається змістовністю, високою художньою формою, багатством репертуару.

На тлі загального зібрання казкової прози, казки регіону вирізняються степовими мотивами, образами. Так, для казок, зібраних І.Манжурою, на території краю провідним є степовий інтер'єр з усіма його реаліями на противагу селянському ландшафту, що характерно для казок інших регіонів, поданих у збірниках П.Чубинського, П.Лінтура.

Невичерпним джерелом сили народного духу населення Нижньої Наддніпряниці був доброзичливий гумор, що скрашував буденну сірість життя, підтримував в нещасті, полегшував різні переживання, злигодні, відновлював втрачену душевну рівновагу і повертав добрий настрій.

Тематичний діапазон анекдотів Нижньої Наддніпряниці надзвичайно широкий. Жваво відгукуєчись сміхом на хиби і вади особистого, родинного та суспільного життя, анекдоти представлені двома групами: родинно-побутові / про подружнє життя, про родинні стосунки, про розумних і кмітливих людей/ та соціально-побутові / про служителів церкви, про спиритних злодіїв, про панів, жебраків, про солдат, про етнокультурні особливості різних національностей, про суди та суддів/. У межах цих груп найбільш поширеними є сюжети про дурнів і хитрунів.

Анекдотичний сюжет у більшості випадків реалізується з іншими виявами сміхової традиції на території Нижньої Наддніпряниці.

ТРЕТІЙ РОЗДІЛ - " Народна проза Нижньої Наддніпряниці у світлі дослідження останнього століття"- присвячений висвітленню комплексу питань поетапного розвитку народної прози Нижньої Наддніпряниці у ХХ ст. та складної динаміки її жанрів у системі сучасної культури.

Народна проза Нижньої Наддніпряниці пройшла декілька етапів вивчення.

Перший етап тривав з початку ХХ ст. і до 30 років ХХ ст. Він був нагромадженням прозових матеріалів, виробленням наукових засад методики збирання і публікування народних творів, а також виникненням на території регіону Катеринославського осередку фольклористів, керівником і

організатором якого став відомий літописець козацтва Д. Яворницький. Він зіграв виняткову роль у групуванні культурних і наукових сил краю по вивченню і дослідженню запорізької старовини, у створенні Катеринослав-ського історичного музею.

Наступний етап обіймає час від 30 р. до 60 р. XX ст. Він відзначився збагаченням тематики жанрів народної прози, який здійснювався за рахунок урізноманітнення засобів художнього відображення дійсності та використання і переробки старих традиційних фольклорних творів на новий лад.

З кінця 60 р. до 80 р. XX ст. на території Нижньої Наддніпряни з'являються фольклорні осередки, експедиції, які займаються цілеспрямованим збиранням та вивченням прозових матеріалів з історії, культури, побуту краю. В цей період виробляється науковий підхід до фольклору, утверджуються наукові методи розкриття його суті і виявлення функціональних рис. Важливу роль у освітленні цього процесу зіграла культосвітня діяльність краєзнавчих музеїв та місцевої преси.

Окремою сторінкою в історії розвитку народної прози Нижньої Наддніпряни є етап, що розпочався з середини 80 р. XX ст. і триває донині. Його можна вважати новим етапом відродження і розбудови повноцінного духовного життя української нації та численних етнічних груп. Він відзначився розширенням роботи по збиранню і систематизації фольклорного матеріалу, зокрема, народної прози, а також спробами правдивого вивчення культури і побуту етносів, що проживають у регіоні.

У ВИСНОВКАХ систематизовані і узагальнені основні положення із досліджуваної проблеми.

Народна проза Нижньої Наддніпряни є одним з об'єктів дослідження української фольклористики, однак має певні відмінності, обумовлені цілою низкою соціально-економічних, політичних та культурних особливостей розвитку регіону. Накопичення фольклорних знань, удосконалення методики збирання і осмислення матеріалу, поява цілого ряду жанрово-тематичних регіональних збірників призвели до сприятливих умов вивчення духовної культури етносів регіону та активізації діяльності наукових центрів окремих місцевих досліджень. Археологічні, історичні, фольклорні пам'ятки про Нижнє Наддніпров'я відтворюють цілісну

картину життя краю й послужили підґрунтям для дослідження проблеми.

Пракозацька історія краю звертала увагу багатьох дослідників, спонукала до зародження та побутування українського фольклору - народної прози. Народна проза Нижньої Наддніпряни представлена легендами, переказами, оповідями-спогадами, казками, анекдотами у записах І.Срезневського, О.Афанасьєва-Чужбинського, О.Стороженка, Г.Залюбовського, І. Рудченка, Б.Грінченка, М.Комарова, Я.Новицького, І.Манжури, Д.Яворницького, С.Чернявської, В.Ястребова, І. Бессараб.

Уперше експедиційним способом збирання і дослідження народної прози Нижньої Наддніпряни, було здійснено у 1866 р. О. Афанасьєвим-Чужбинським, однак, більшість записів народної прози є поодинокими і однобічними. Далі була вжита О.Стороженком діалогізована форма запису фольклорного матеріалу, що сприяла розумінню психологічних обставин запису й дала можливість краще уявити постаті носіїв генетичної цілісності народу.

Значні здобутки привнесли в науку катеринославські фольклористи (Г.Залюбовський, Я.Новицький, І.Манжура, Д.Яворницький, С.Чернявська, В.Ястребов, І.Бессараб).

Перший, хто звернув увагу на системний науковий підхід по збиранню народознавчого матеріалу у Нижній Наддніпряни, став Я. Новицький. Його записи народної прози відзначаються точністю, широкою паспортизацією, глибокими коментарями та примітками, спираються на досвід вивчення місцевої традиції.

Неказкова проза у зіставленні з художньою прозою була представлена у офіційній пресі.

Багатющий народознавчий матеріал, зібраний українськими фольклористами у XIX-XX ст. на території Нижньої Наддніпряни є предметом для вивчення історії розвитку прозових жанрів. У процесі аналізу і систематизації народної прози Нижньої Наддніпряни використано жанрово-тематичний принцип, який дав можливість показати, як український народ відобразив у народній прозі регіону важливі історичні події, явища, звичаї, традиції, побут тощо

Легенди та перекази Нижньої Наддніпряни протягом тисячоліть були засобом узагальнення і передачі наступним поколінням життєвих, історичних, географічних знань. У них яскраво

відображається історія етносів регіону, їх світогляд, простежується художнє мислення, що нерозривно пов'язане з природою усної народної прози.

Розглянута палітра оповідань Нижньої Наддніпрянщини засвідчує, що вони є продуктом творчості яскравих індивідуальностей, талановитих оповідачів - запорожців М. Коржа, Ф. Провори, І. Розсолоди, які були наділені від природи оригінальною майстерністю, умінням визначати найсуттєвіше в певному явищі, предметі, характері. Будучи спостережливими, маючи міцну пам'ять, епічні оповідачі переймали від старшого покоління історію свого роду, села, краю, поповнювали її новими оповідями про події, факти, які відбувалися за їхнього життя, передавали їх наступним поколінням - нащадкам.

Усні оповідання Нижньої Наддніпрянщини представлені фантастичними оповідями про велетнів, песиголовців, про над-природні сили запорожців, про заховані скарби. Вони характеризуються різноманітністю сюжетів, образів, мотивів і розкривають перед нами внутрішнє життя свого часу, яскраво відтворюючи настрої тих давно минулих часів, коли їх складено.

Окремий різновид усних оповідань Нижньої Наддніпрянщини становлять родинні спогади, спогади епічних майстрів-оповідачів та бувалих людей запорожців, в основі яких автобіографічний спогад, усний спогад, повідомлення про бачене, почуте і пережите; які виявляються у певних мовленнєвих ситуаціях: діалогах-імпровізаціях, у товариських бесідах. Такі оповіді ведуться від першої особи - учасника чи очевидця подій. Часова відстань оповідей-спогадів від подій, що лягли в їх основу, сприяла процесу поетизації і ідеалізації минулого, утвердженню яскраво вираженої ліричної тональності. За характером спогади-оповіді є бажаними, довільними, епізодичними, колективними.

Казки Нижньої Наддніпрянщини, як і казки інших народів є тим неоціненним духовним багатством, у якому з найбільшою силою виявилися споконвічні мрії й надії народу. Своєрідний характер відображення дійсності у казці, широта її тематики та проблематики роблять її художнім документом регіону. Найбільш представлені чарівні та соціально-побутові казки, найменшу групу становлять казки про тварин.

Чарівні казки відображають родові та сімейні проблеми етносів регіону. У них утверджується благодество, безсмертність,

мужність і патріотизм героїв-богатирів, їх вірність і ненависть до зла. Казки про тварин відзначаються викриттям суспільних та побутових вад людського життя, поданих в алегоричній та повчально-розважальній формі.

Побутові казки вражають яскравими образами, чіткою композицією, динамічністю і лаконізмом розвитку дії. І більше, ніж інші різновиди казкового епосу, наближені до реальної дійсності. Побутові казки близькі до анекдотів і небилиць, наповнені місцевим колоритом, оригінальними деталями.

Значимо, що образ героя-богатиря трансформувалася в образ лицаря-козака з певними особливостями і якостями, характерними для регіону. Жваво відгукуючись сміхом на хиби та вади родинного і суспільного життя, анекдоти Нижньої Наддніпрянщини відзначаються своєрідною структурою та змістом.

Об'єктом відображення в анекдотах є смішні й кумедні сторони життя етносів Нижньої Наддніпрянщини. Це родинно-побутові оповіді, жарти, вигадки, каламбури, нісенітниця, жартівливі діалоги. Найбільш поширеними є сюжетні типи про дурнів, хитрунів. В образі дурнів виступають пани, купці, чоловіки, служителі церкви. В образі хитрунів - жінки, солдати, чумаки, козаки інші. Поведінка кожного з цих персонажів комедійно обумовлена життєвою ситуацією, що лежить в основі сюжету і виступає основним чинником у формуванні національного репертуару.

Своєрідна форма анекдотів Нижньої Наддніпрянщини, а саме: стислість оповіді, діалогізована форма, активність поетичних засобів забезпечили популярність і живучість як у часі, так і у просторі. Ця особливість обумовлена відсутністю варіантів в інших регіонах.

Твори сатиричного та гумористичного змісту мають суспільно-виховну функцію і виступають джерелом, що живить народний дух, зміцнює оптимізм населення Нижньої Наддніпрянщини.

Сучасна народна проза Нижньої Наддніпрянщини зумовлена самим життям, новою соціальною і економічною дійсністю регіону з його багатонаціональним складом населення. Вона широко використовує оповідні традиції фольклорних творів, поєднуючись з новаторським пошуком.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ дисертаційного дослідження викладені у публікаціях автора:

1. Етнофольклористична та краєзнавча діяльність Д.І. Яворницького // Вісник Київського університету ім. Т. Г. Шевченка. - Випуск II. - Київ: Київ. унів., 1994. - С. 203-209.

2. Духовно-тематичні особливості легенд та переказів Нижньої Наддніпрянщини // Збірник наукових праць: Культура - Духовність - Мистецтво. - Вип. I. - Київ, 1995.- С. 211-217.

3. Шлях збереження культурних надбань українського народу // Збірник наукових праць: Культура - Духовність - Мистецтво. - Вип. II. - Київ, 1996. - С. 277-284.

Гончаренко Е.Н. Исследование народной прозы Нижнего Приднепровья. Исторический аспект. Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.07 - фольклористика, Национальный университет им. Т.Г.Шевченко, Киев, 1997.

Диссертация является рукописью. В работе в историко-региональном аспекте освещается идейно-художественное своеобразие народной прозы Нижнего Приднепровья, жанровая классификация, анализируется история собирательства и публикации. Особое внимание уделяется современному развитию народной прозы в промышленном регионе, а также динамике её жанров в системе современной культуры. Материалы диссертации использованы в преподавании вузовского курса устного народнопоэтического творчества.

The Annotation

This is the annotation written by Goncharenko E.N. for a Master's Degree in Philology, speciality 10. 01. 07. - folk - lore studies, national University named after Shevchenko, Kyiv, 1997. The subject of this research is the folk prose of Nizhni Naddnieprovie.

Given dissertation is the manuscript. This dissertation, interprets the ideas and the folk prose originality of Nizhni Naddnieprovie, the genre classification and history of study and publication are analyzed there in historical and regional aspects. Special attention was given to modern development of folk prose in industrial region and its genre dynamics in the system of national culture. The dissertation material concern oral folk and politic creation is used in the teaching process of high school.

Ключові слова: народна проза, Нижнє Наддніпров'я, творчість, розвиток, самобутній, регіональний.